

Боярчук О. С.,

Національний університет “Кієво-Могилянська академія”, м. Київ

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ НА ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКИ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (на матеріалі “Російсько-українського словника правничої мови” за ред. А. Кримського)

У статті досліджено вплив російського канцеляриту на формування української ділової та правничої термінології у період 20-х рр. ХХ ст. Матеріалом для дослідження став академічний “Російсько-український словник правничої мови” 1926 р. видання. Також проведено порівняльний аналіз лексичних гнізд вищезгаданого словника та сучасного “Російсько-українського словника ділової мови” С. Шевчук.

Ключові слова: офіційно-діловий стиль, словники ділової та правничої мови, українізація, запозичення з російської мови.

В статье исследуется влияние канцелярской лексики русского языка на формирование украинской деловой и юридической терминологии в период 20-х гг. ХХ в. Материалом для исследования стал академический “Русско-украинский словарь юридического языка” 1926 г. издания. Также проведен сравнительный анализ лексических гнезд вышеупомянутого словаря и современного “Русско-украинского словаря делового языка” С. Шевчук.

Ключевые слова: официально-деловой стиль, словари делового языка и юридической терминологии, украинизация, заимствования из русского языка.

In the article the influence of Russian bureaucratism on the development of Ukrainian official-business language and law language during the 20-ties of the XX century has been analyzed. The material of the research is the academic Russian-Ukrainian Legal Dictionary published in the 1926. Also the comparative analysis of the lexical nests of the aforementioned dictionary and the modern Russian-Ukrainian Official-Business Dictionary by S. Shevchuk was conducted.

Key words: official-business style, official-business language dictionaries, ukrainization, borrowings from Russian language.

Міжмовні контакти є природним явищем, що зазвичай відбувається на різних мовних рівнях. Традиційно українська мова мала найтісніші міжмовні контакти із суміжними російською та польською мовами, які впливали відповідно на формування східноукраїнського та західноукраїнського варіантів української літературної мови. Саме ці дві мови були не лише джерелом безпосередніх запозичень для української мови, а й відігравали роль головних мов-посередниць: польська, починаючи з кін-

ця XIV століття, а російська – із середини XVII століття [11; 743–746]. Однак в силу певних історичних обставин характер контактів української мови із польською та російською мовами був різним.

Характер українсько-польських міжмовних контактів можна визначити як взаємовплив. Характер українсько-російських мовних контактів був різним у різні періоди взаємодії двох мов. Проте, починаючи з реформ Петра I і аж до політики русифікації, яку проводила радянська влада, характер взаємодії цих двох мов став переважно однобічним: російська мова справляла здебільшого односпрямований вплив на українську мову [11, с. 744].

У той час як на українських землях, що входили до складу Російської імперії, проводилися мовні реформи, які були спрямовані на витіснення української мови з усіх сфер вжитку, окрім розмовно-побутової (тут варто згадати Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року), українці Галичини та Буковини почували себе в мовному питанні вільніше, оскільки за українським народом, як і за рештою народів Австро-Угорської імперії, зберігалося право на використання рідної мови в усіх сферах життя, що було закріплено статтями конституції: “Держава визнає за всіма мовами, вживаними в монархії, рівні права на вживання в школах, на виконання державних функцій і на різні акти громадського життя [12, с. 39]”. Таким чином “на відміну від підросійської України, де соціальна база української мови була обмежена селянством, а формування її літературного різновиду відбувалось у межах одного, художнього стилю, <...> соціокультурні чинники розвитку західноукраїнського регіону стимулювали формування тут поліфункціональної літературної мови [7, с. 13]”. Отже, можна стверджувати, що саме в півдавстрійській Україні, де українська мова вживалася в діловодстві (принаймні до закону 1868 року), виробився офіційно-діловий стиль нової української літературної мови, значною мірою перейнявши термінологію староукраїнської мови з домішками полонізмів та мадяризмів [Див.: 6, с. 11]. Натомість в українській літературній мові східноукраїнського варіанту XIX – початку XX століття, як слушно зауважує В. Русанівський, діловий стиль як такий зовсім не був представлений [9, с. 183].

У 20-х роках XX століття внаслідок падіння царського режиму та проведення політики “українізації” радянською владою склалися сприятливі умови для розвитку офіційно-ділового стилю української мови на українських землях, що входили до складу УРСР. “Практичні заходи, що склалися на українізацію, були спрямовані <...> на запровадження української мови в державному апараті...<...> Українізація була обов’язкова для всіх працівників державних установ [12, с. 151]”, – пише Ю. Шевельов. Зважаючи на невиробленість ділової та правничої лексики української мови, мовці-працівники бюрократичних установ, а також лек-

сикографи, що займалися укладанням російсько-українських словників ділової мови та правничої термінології, масово запозичували, фонетично та морфемно адаптуючи, але часто й просто калькуючи, відповідні російські лексеми та звороти. Загалом, схильність до запозичень із російської мови почала проявлятися одразу після Лютневої революції 1917 року, оскільки калькування російських термінів було чи не найпростішим способом заповнити прогалини у словниковому складі власної мови. (Варто зазначити, що “стильову розбудову літературної мови західноукраїнського зразка супроводжували процеси активізації запозичень з інших мов”, переважно польської та німецької [7, с. 14]).

Більшість мовознавців була проти такої тенденції. Нові терміни радше воліли творити на основі питомо української лексики, залучаючи діалектну та розмовну лексику, архаїзми, галицизми, матеріали етнографічних збірок та український фольклор. Таке бажання відгородитися від панівної нації, в тому числі й через відкидання російських, у випадку українського народу, мовних впливів, було природним процесом для нації, що відроджувалися [Див.: 12, с. 175–176].

В українському мовознавстві тих часів утворилися дві пуристичні мовні школи: “Одна група вчених уважала, що досить заповнити мовні прогалини, куди дотепер звичайно потрапляли російські слова як своєрідні готові формули. Друга група пропонувала на додаток елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, [замінювати – О. Б.] на питоменно національні [12, с. 176]”. Позиції першої, харківської, школи захищали такі мовознавці, як О. Синявський, М. Сулима, М. Наконечний та О. Курило в роботах пізнього періоду. До другої групи вчених, групи київської школи, належали А. Кримський, Є. Тимченко, О. Курило в працях раннього періоду та М. Гладкий.

Однак поки мовознавці намагалися створити “ідеальну” літературну мову, тогочасна дійсність диктувала свої правила: російські елементи скрізь проникали в українську термінологію. На створення якісних академічних термінологічних словників потрібно було кілька років кропіткої праці та немало коштів – ані часу, ані грошей у комісії при ІУНМ не було. Ось як описує ситуацію правничий відділ Інституту: “Правничий відділ Інституту Української Наукової Мови зретагував зібраний ним за минулі п’ять років матеріал і виготовив до друку Словник української правничої термінології, який має видати Київська філія Держвидаву <...>; але, на превеликий жаль, Київська філія Держвидаву ще й досі навіть не приступила до його друкування. Час же не жде: українізація судових установ формально закінчується, і жах бере, коли подумаєш, яку правничу термінологію заведуть до вжитку сучасні українізатори судових установ. Засмітивши ж мову правниче-канцелярську термінами, подібними до тих, зразки яких навів проф. Н. Максимейко [Див: 5 – О.

Б.], потім трудним буде вивести їх із вжитку [4, с. 818]”. Проте словник, укладанням якого займався вищезгаданий відділ, таки вийшов друком того ж 1926 року під назвою “Російсько-український словник правничої мови”. Головним редактором видання був академік А. Кримський.

Над створенням словника працювала велика група вчених: троє академіків (О. Левицький, А. Кримський і Б. Кістяківський) та 20 правників-практиків. Результатом їхньої семирічної роботи стала лексикографічна праця на понад 67 тисяч слів, що “на той час була найповнішим, справді академічним науковим виданням (для порівняння – “Практичний правничий словник російсько-український” за ред. С. Веретки і М. Матвієвського, який вийшов того ж 1926 р. при апараті Нарком’юсту УРСР, містив 5 тисяч слів) [10, с. 13]”. Комісія намагалася створювати правничу термінологію переважно на основі живої української народної мови, “розуміючи під нею не тільки ту мову, якою зараз говорить [тоді говорив – О. Б.] український нарід, але й ту, що відбилася в українській літературі, в українських словниках і т. ін. [4, с. 818]”. Але попри таку націоналістичну налаштованість укладачів до словника потрапило досить багато кальок із російської мови. Так, О. Байкар у своїй критичній розвідці “Кримсько-українська правнича мова” зазначав, що в цьому словнику “непотрібних русизмів <...> сила силенна [1, с. 142]”.

У нижченаведеній порівняльній таблиці в лівій частині подано приклади з “Російсько-українського словника правничої мови”, коли, перекладаючи певні російські лексеми, укладачі словника відверто вдаються до калькування з російської мови; у правій частині – подаємо переклад цих же російських лексем у найновішому “Російсько-українському словнику ділового мовлення” С. Шевчук, аби з’ясувати, чи ввійшли ці кальки до лексичного складу сучасної української літературної мови. (Зазначимо, що аналізованого словника 1926 року немає серед джерел, на основі яких було укладено словник С. Шевчук. Слова, що є русизмами, підкреслено):

“Російсько-український словник правничої мови”, 1926	“Російсько-український словник ділового мовлення”, 2008
“Ведомость” – <i>відомість</i> (на виплату грошей), реєстр, список	“Ведомость” – <i>відомість</i> ; список, реєстр
“Достаточный” – <i>достатній</i>	“Достаточный” – <i>достатній</i>
“Доход” – <i>прибуток</i> , зиск, <i>дохіді</i> похідні: “Доходность” – <i>прибутковість</i> , <i>дохідність</i> “Доходный” – <i>прибутковий</i> , <i>дохідний</i> (підприємство)	“Доход” – <i>дохід</i> , прибуткові похідні: “Доходность” – <i>прибутковість</i> ; <i>числий прибуток</i>

“Необходимый” – <i>конечний, неминуче (дуже) потрібний, неминучий, необхідний</i>	“Необходимый” – <i>необхідний; конче потрібний</i>
“Относительно” – <i>відносно, стосунково, порівнюючи, зглядно</i> і фразеологізм: “Относительно чего” – <i>з огляду на що, належно до чого, щодо, відносно чого</i>	“Относительно” – 1. “нареч.” <i>відносно; стосовно</i> ; 2. (“предл. с род. п.”) <i>щодо (кого-чого), про (кого-що)</i> і фразеологізм: “Теперь относительно этого плана” – <i>тепер щодо цього плану</i>
“Отношения” – <i>відносини, взаємини, (“сношение”) зносини</i> і фразеологізм: “Взаимные отношения” – <i>взаємовідносини, обопільні відносини</i>	“Отношения (связи между людьми, обществами)” – <i>стосунки, взаємини, відносини</i> і фразеологізм: “Взаимные отношения” – <i>взаємини</i> але: “Дипломатические отношения” – <i>дипломатичні відносини (зносини)</i>
“Явка” – <i>явка, об’явка, (“стар., прибытие”) стання (перед ким), показ (квитка, білета); віза (паишпорту)</i> і фразеологізми: “Явка с повинной” – <i>признання, зізнання, об’ява</i>	“Явка” – 2. (“приход”) <i>прихід, прибуття; (“присутствие”) присутність</i> і фразеологізми: “Явка с повинной” – <i>прихід із каяттям</i>

З таблиці видно, що в переважній більшості випадків лексичні кальки з російської мови, що потрапили до словникового складу української ділової мови ще на початку ХХ століття, функціонують у ній і сьогодні, і лише в поодиноких випадках вдається їх уникати.

Проникнення елементів російської мови відбувалося не лише на лексичному рівні. Так, до активного словника мовців-діловодів увійшли слова з невластивими українській мові іменниковими суфіксами *-чик, -щик*, за допомогою яких утворювали лексеми на позначення осіб за видом їхньої діяльності. Натомість тогочасні українські мовознавці, наприклад, такі як М. Гладкий, наполягали на заміні цих суфіксів питомо українськими – *-ник, -ач, -ар, -ець* [2, с. 73]. Сучасні російсько-українські словники ділової та правничої мови переважно уникають подавати українські відповідники із цими російськими суфіксами. (Суфікси, що не є характерними для української мови, підкреслено):

“Російсько-український словник правничої мови”, 1926	“Російсько-український словник ділового мовлення”, 2008
“Докладчик” – <i>доповідач, докладчик, референт; звітодавець</i>	“Докладчик, -чица” – <i>доповідач, доповідачка</i>
“Пайщик” – <i>пайщик, пайовик</i>	“Пайщик, -ица” – <i>пайовик, пайовичка</i>
“Переводчик” – <i>перекладач, перекладчик; товмач</i>	“Переводчик, -ица” – <i>перекладач, тлумач; перекладачка</i>

“Плательщик” – <i>платник, виплатник, оплатник, платильщик</i>	“Плательщик” – <i>платник</i>
“Подёнщик, -щица” – <i>поденщик, -щиця</i>	“Подёнщик, -щица” – <i>поденник, поденниця</i>
“Подрядчик” – <i>підрядчик</i>	“Подрядчик, -ица” – <i>підрядник, підрядниця</i>
“Попутчик” – <i>попутчик</i>	“Попутчик” – <i>подорожанин</i>
“Ростовщик” – <i>лихвар, лихварь, (“кулак”) глитай, процентищик</i>	“Ростовщик” – <i>лихвар</i>
“Сборщик” – <i>збірщик, поборець, стягач, (“собирагель”) збирач</i>	“Сборщик” – <i>збирач; складальник</i>
“Скупщик” – <i>скупник, скупщик, закупень, перекупец, перекупень</i>	“Скупщик” – <i>скупник, закупень</i>

Ще одним елементом, що був перейнятий із російської мови, є активні дієприкметники теперішнього часу, проти вживання яких сьогодні виступає багато мовознавців. Тогочасні мовознавці також радили замінювати активні дієприкметники, що в більшості випадків не є притаманними українській мові, іменниками або прикметниками [2; 73]. Проте аналізований словник 1926 року фіксує ці дієслівні форми, якими, до речі, активно послуговуються мовці у сфері діловодства й тепер: “заведывающий” – *завідуючий чим, завідатель чого*; “неимущий” – *незаможний, в[у]богий, незасібний, недостатній, немаючий*; “несведущий” – *нетямуючий, несвідомий, незнаючий*; “неудовлетворительный, неудовлетворяющий” – *незадовольняючий, незадовольний, недостатній (незадовольняючий)*; “об’яснительный” – *пояснюючий (записка), поясняльний, для пояснення*; “предшествующий” – *передуючий, передніший, попередній (рік)*; “присутствующий” – *присутній, (стар.) притомний, при тому будучий, присидячий*; “сведущий” – *тямуючий, тямучий, (стар.) свідомий, (“осведомлённый”) обізнаний, (стар.) дознаний*; “следующий” – *наступний, (рік) (стар.) прийдучий; такий, отакий*; “текущий” – *біжучий (рахунок), (устар.) поточний* (а також у складі фразеологізмів: “текущий год” – *біжучий рік, цей рік, (стар.) рік тепер ідучий*; “текущие расходы” – *біжучі видатки*; “текущее событие” – *біжуча (поточна) подія*); “удовлетворительный” – *задовольняючий, задовольний, (стар.) задовольняючий*. Натомість “Російсько-український словник ділового мовлення” С. Шевчук пропонує перекладати ці російські лексеми, переважно уникаючи непритаманних українській мові дієслівних форм, а, отже, подає відповідно такі лексеми: *завідувач, керівник; незаможний, неімущий; нетямуючий, необізнаний, некомпетентний; незадовольний, недостатній; пояснювальний; який (що) передує, який (що) відбувається (відбувся), який (що) трапляється (трапився), попередній, дотеперіш-*

ній; присутній, наявний; який (що) знає, тямущий, (“опытный”) досвідчений, кваліфікований; наступний, (“дальнейший”) дальший, подальший, (“перед перечислением, пояснением – обычно”) такий, (“ближайший, второй”) другий; поточний, (“настоящий”) теперішній, (“современный”) сучасний, цей (а також у складі фразеологізмів: “в текущем году” – цього року, в цьому році, поточного року, в поточному році; “текущий счёт” – поточний рахунок); задовільний, достатній. Хоча, як бачимо, в поодиноких випадках кальки з російської мови трапляються і в цьому сучасному словнику.

Із наведених прикладів стає очевидним, що попри намагання пуристичних мовознавчих шкіл початку ХХ століття творити термінологію винятково на народній основі, елементи російської мови все ж просочувалися і закріплювалися в лексиці української мови. Цей процес відбувався природним шляхом, на відміну від того втручання, якого зазнала українська мова після згортання українізації, коли “радянська мовна політика позбавила українську мову можливостей вільно розвиватися й спричинилася до витворення своєрідної паралельної мови, єдиним джерелом якої мала слугувати російська [3, с. 47]”.

Література:

1. Байкар Олекса. Кримсько-українська правнича мова: критично-історичний етюд / Олекса Байкар // Червоний шлях. – Харків, 1930. – № 1. – С. 134–156.
2. Гнатюк І. Микола Гладкий про лінгвістичні принципи популяризації наукових знань / І. Гнатюк // Лексикографічний бюлетень. – К., 2005. – Вип. 12. – С. 67–73.
3. Гофендер Філіп. Радянська мовна політика в Україні. Переклади творів Леніна українською 1930-х та 1950-х рр. / Філіп Гофендер // Дивослово. – К., 2010. – № 4. – С. 37–47.
4. До питання про українську правничу термінологію // Вестник советской юстиции. – 1926. – № 24 (34). – С. 818–819.
5. Максимейко Н. Об украинской юридической терминологии / Н. Максимейко // Вестник советской юстиции. – 1926. – № 21 (31). – С. 698–702.
6. Марко І. В. Становлення офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філологічних наук / Ірина Вікторівна Марко. – Чернівці, 2010. – 20, [1] с.
7. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір / Л. Т. Масенко. – К. : Вид. дім “КМ Академія”; Всеукр. т-во “Просвіта” ім. Тараса Шевченка, 2004. – 163 с.
8. Російсько-український словник правничої мови / гол. ред. А. Ю. Кримський. – К. : ВУАН, 1926.
9. Стиль і час: хрестоматія / ред. Д. Г. Білоус. – К. : Наук. думка, 1983. – 252 с.

10. Трач Н. С. Без права на правничу лінгвістику (до 80-річчя “Російсько-українського словника правничої термінології за ред. А. Кримського) / Н. С. Трач // Урок української. – 2006. – № 1–2. – С. 12–14.
11. Українська мова: енциклопедія / [ред. колегія: В. М. Русанівський]. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во “Укр. енцикл. ” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с. : іл.
12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус / Юрій Шевельов // Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. I. Мовознавство / Юрій Шевельов; [упоряд. Л. Масенко]. – К. : Вид-дім “Киево-Могилянська академія”, 2008. – С. 26–279.
13. Шевчук С. В. Російсько-український словник ділового мовлення / С. В. Шевчук. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Вища шк., 2008. – 487 с.